

Розділ 13

ПІЗНАННЯ ТА ОСВОЄННЯ ЛЮДИНОЮ СВІТУ

Усі люди від природи прагнуть до знання.

Арістотель

Мета розділу – з'ясування студентами того, що таке пізнання, які його рушійні сили, у чому полягає сутність істини та які існують методи її пошуку.

Ключові поняття: *знання, освоєння, пізнання, істина, метод, методологія.*

13.1. Філософське вчення про пізнання

У попередніх розділах акцентувалося, що людина є відкритою системою потреб. Проте, на відміну від тварин, свої потреби вона задовольняє не безпосередньо (на основі умовних і безумовних рефлексів, інстинктів), а опосередковано (через виготовлення та вдосконалення знарядь праці).

Природа людини, втілена в її сутнісних силах, викликає необхідність постійного перетворення, а, отже, *освоєння* та *пізнання* оточуючого світу. Втім, пізнавальна діяльність людини не завжди обумовлена прагматичними намірами: полегшити фізичну працю, поліпшити умови проживання, збільшити тривалість життя, покращити медичне обслуговування, якість харчування тощо.

У процесі пізнання людина «доторкається» до сутності речей, їхньої справжньої, а не ілюзорної природи, виходить за межі буденності, поверхового розуміння світу та свого місця в ньому, реалізує себе як духовну, моральну, творчу особистість. Недарма Арістотель зазначав, що всі люди від природи прагнуть до знань, незалежно від того, мають останні практичну цінність чи ні.

Тому *пізнання* – це в першу чергу особливий вид духовної діяльності, основною метою якої є встановлення об'єктивних (істинних) знань про світ, суспільство, людину.

Таке тлумачення пізнання дає право не тільки оцінювати його результати з погляду істинності/хибності, але й враховувати моральний, ціннісний, соціокультурний та інші виміри даного виду діяльності.

Як житель трьох світів – *об'єктивного* (природа, суспільство), *суб'єктивного* (дух, душа, свідомість, мислення) та *суб'єктивно-об'єктивного* (культура), людина прагне схопити їхню єдність та виразити її в абстрактно-логічній (понятійній), символічній або образній формах. Взаємодія окреслених світів, встановлення відповідності між ними називається *освоєнням*. Зрозуміло, що поняття «освоєння», зміст якого вбирає духовно-теоретичну (відношення об'єктивного і суб'єктивного), духовно-практичну (відношення суб'єктивного і суб'єктивно-об'єктивного) та матеріально-практичну діяльність, є ширшим, ніж зміст поняття «пізнання». Пізнання базується на абстрактно-логічній складовій свідомості; воно є втіленням розуму. При цьому духовно-практичне освоєння ґрунтується на чуттєво-емоційній, а матеріально-практичне – на емоційно-вольовій сторонах свідомості.

Отже, освоєння в усіх його проявах, потяг до істини, перехід від неповного й неточного знання до більш глибокого й цілісного є атрибутом людського буття, характеризує людину як творчу істоту, як незавершений проект, спрямований у майбутнє (Ж.-П. Сартр). Міф, мистецтво, життєва мудрість, мораль, наука – все це форми освоєння світу, які дають змогу людині скласти цілісне уявлення про Універсум.

Водночас саме *пізнання* є найбільш складним видом освоєння, оскільки воно здійснюється за чітко вивіреними законами з неухильним дотриманням норм логічності, несуперечності, послідовності, обґрунтованості. Пізнання вимагає постановки й розв'язання непростих онтологічних і гносеологічних питань, зокрема таких: чи можна пізнати світ? що таке знання? які є критерії істини та методи її отримання? і т. п. Зважаючи на те, що результати пізнавальної діяльності людство втілює в медицині, освіті, промисловості, транспорті тощо, питання об'єктивності, надійності, істинності отриманих знань, їхньої безпечності є не лише філософською, але й етичною, ціннісною, гуманістичною проблемою.

Окрім цього, в процесі пізнання розкривається сутність речей і явищ, яка нерідко утаємничена за видимістю, ілюзорністю. Наприклад, пройшли тисячі років перш, ніж людина зрозуміла справжню причину грому, блискавки, дощу, перш, ніж змогла підкорити вогонь, електричний струм, енергію атомного ядра. Все це вимагало напруженої інтелектуальної роботи багатьох поколінь мислителів і вчених, яким вдалося розробити спеціальні підходи (методи) відокремлення істинного знання (*episteme*) від гадки, враження (*doxa*), розмежувати суб'єкт та об'єкт пізнання, виявити їх характерні риси й принципи взаємодії. Не дивно, що вже в перших філософських системах, зокрема Демокріта, Платона, Арістотеля, значна увага приділена проблемам пізнання, пошуку методів, принципів, характеристик пізнавальної діяльності, відокремленню її від міфотворчості й релігійних практик.

У сучасній філософії вчення про пізнання називається *теорією пізнання* або *гносеологією*. Теорія пізнання – це філософське вчення про процес набуття людством знань, про його джерела, рушійні сили, закономірності, про їхнє поглиблення, про заміну неповних і неточних знань більш повними й точними.

Пізнання – це усвідомлення людиною законів оточуючого світу й місця в ньому людини. Тобто рівень знань людини відображає рівень її розвитку, розширюючи можливості та відкриваючи все нові й нові горизонти незвіданого, проблемного, потенційного. Отже, процес пізнання зв'язаний із розв'язанням гносеологічної сторони основного питання філософії про можливості й межі пізнання, про відношення наших думок до світу.

Пошуки відповідей на це та інші питання сформували в історії філософії два підходи до *тлумачення пізнання*. Перший підхід, **класичний**, визнає існування єдиної, абсолютної істини, досягнення якої розкриває зміст, мету, цінності й особливості пізнавальної діяльності. Ідеалом знання тут виступає наукове знання. Всі інші види знань оцінюються з точки зору їхньої відповідності критеріям і нормам наукової раціональності. Точні й природничі науки визнаються найвищою формою пізнання.

З історії філософії відомо, що традиційний підхід до проблеми пізнання не є однорідним. Спосіб вирішення онтологічної сторони основного питання філософії про першопричину світу, дає змогу виокремити кілька *пізнавальних стратегій*, тобто принципів

філософського вчення про пізнання: а) визнання тотожності мислення і буття (Геракліт, Парменід); б) відокремлення мислення від буття, протиставлення його суцільному (Платон, Арістотель, Г. Галілей, Ф. Бекон, Р. Декарт, Г. Лейбніц, Г. Гегель, Е. Гуссерль); в) сприйняття світу як існуючого незалежно від свідомості (Демокріт, Спіноза, К. Маркс).

Перший тип пізнавального відношення характерний для натур-філософів Античності. В його основі лежить теза Парменіда про те, що буття існує, оскільки його можна помислити. Тобто, думка про об'єкт реальності є складовою частиною цієї реальності. Відповідно, мислення здатне до адекватного відтворення процесів, які відбуваються у світі та відображення їх в очевидній, наочній формі. Відомі апорії Зенона, які виходили з суто умоглядних міркувань, якраз і були направлені на заперечення множинності та руху.

Утім, уже Демокріт був схильний до більш стриманої оцінки можливостей людини як суб'єкта пізнання. На його думку, «ні про що ми не можемо чітко сказати, яким воно є в дійсності, оскільки остання прихована від нас, як вода в глибокому колодязі»¹. Ця ідея була розвинена у філософських системах Платона й Арістотеля, які заклали основи *другого типу* пізнавального відношення. Воно й стало парадигмальним (взірцевим, базовим) для усієї західної філософії від другої половини V ст. до н. е. до кінця XIX ст.

Подальше розроблення даного підходу до розуміння пізнання призвело до утвердження ідеї надособистісного абсолютного суб'єкта (Бога, Абсолюту, Ідеї, Духу, Логосу), з позиції якого й має здійснюватися пізнавальна діяльність. Недосконалість, неточність людських знань пояснювалася відсутністю повної докладної інформації про світ. Відомий французький астроном і математик, представник механістичного детермінізму П. Лаплас (1749–1827) навіть сформулював положення, відоме під назвою «демон Лапласа». Згідно з ним, абсолютна істина недосяжна лише тому, що прилади вимірювання не мають абсолютного ступеня точності.

Водночас питання про походження абсолютного суб'єкта та його зв'язок із людиною породило складну філософську дискусію в XVII–XVIII ст. Її зміст зводився до того, чи є наші знання

¹ Лурье С. Я. Демокрит. Тексти / С. Я. Лурье. – Л. : Наука, 1970. – С. 219–220. (Переклад з рос. автора)

результатом відображення свідомістю об'єктивної дійсності, чи вони є продуктом суб'єктивної конструкції, яка немає нічого спільного з реально існуючим світом. Як з'ясувалося, розв'язання цієї проблеми є надскладним завданням, оскільки в неявному вигляді вона увібрала в себе зміст усіх попередніх філософських дискусій. Саме це й зумовило формулювання Ф. Енгельсом основного питання філософії як питання про відношення мислення до буття, духу до природи та свідомості до матерії. Виявилось, що існують дві суперечливі позиції щодо походження свідомості, мислення, а отже, структури й принципів пізнання – *матеріалізм* та *ідеалізм*.

Матеріалізм, визнаючи існування об'єктивної реальності, за початок, першооснову пізнання приймає матерію, яка впливає на органи чуттів та породжує у свідомості низку відчуттів, асоціацій, взаємозв'язків, ідей тощо. Їхнє зіставлення, поєднання й узагальнення поступово набуває форми теоретичного знання про світ. Тобто єдність суб'єкта й об'єкта пізнання досягається лише у предметно-практичній діяльності. Втілюючи результати освоєння дійсності в реальний процес життя, людина цим самим здійснює оцінку, перевіряє значимість отриманих даних, виконує їх добір і систематизацію. Тому пізнавальне відношення людини до дійсності є практичним за своєю природою. Саме *практику діалектичний матеріалізм* визнає всезагальним способом буття людини. Вона є процесом, у якому перевіряється відповідність змісту знань, цілей і результатів пізнавальної діяльності до об'єктивного закономірного розвитку природи, суспільства й мислення. Практика визначає завдання, цілі, спрямованість пізнання, створює засоби для його здійснення, є сферою застосування результатів пізнання, критерієм істинності знань, показником того, якою мірою цілі й результати пізнання співвідносяться з потребами й інтересами людей.

Ідеалізм виходить із положення про те, що відокремленої від свідомості реальності не існує. Суб'єкт (людина) не лише пізнає світ та виявляє його закономірності, а й формує, конструює його відповідно до своїх пізнавальних здібностей. Так, у «Критиці чистого розуму» І. Кант доводить, що людина пізнає лише те, що створила сама. При цьому представники *об'єктивного ідеалізму* розглядають світ як такий, що організований і розвивається не за власними законами, а за законами чистого Мислення, Абсолютної

Ідеї тощо. Прибічники *суб'єктивного ідеалізму* тлумачать пізнання як процес, що опосередкований ідеями, принципами, нормами, які належать суб'єкту пізнання.

Суперечність між матеріалізмом та ідеалізмом прагнули усунути представники *агностицизму*. Термін «агностицизм» (походить від грецького *agnostos* – недоступний пізнанню) був уведений англійським ученим Т. Гекслі у 1869 р. Першою формою агностицизму вважають античний скептицизм (Аркесілай, Енесідем, Піррон, Секст Емпірик та ін.), представники якого наполягали на відсутності надійного критерію істини та відносності знань про світ. Класичного наповнення концепція агностицизму отримала у філософії Дж. Берклі та Д. Юма. Вони вважали, що людина не здатна встановити відповідність між дійсністю й змістом своїх знань, якщо останні виходять за межі безпосереднього досвіду.

Розв'язуючи цю проблему, І. Кант розробив концепцію трансцендентального ідеалізму, згідно з якою людина має вроджені (ап'юріорні) форми чуттєвості, розсудку та розуму. Проте вони дають змогу досліджувати світ лише на рівні явищ, а не сутностей. Теоретизування щодо трансцендентних (позадосвідних) «речей у собі» (мораль, Бог, Всесвіт, свобода тощо) призводить до появи антиномій, неусувних суперечностей. Саме це, на думку І. Канта й визначає межі пізнавальної діяльності.

У кінці XIX – на початку XX ст. були здійснені спроби подолати обмеженість і засадничі положення агностицизму. Зокрема, представники філософії марксизму (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, П. Лафарг, А. Бебель та ін.) розглянули пізнання як предметно-практичну, перетворюючу діяльність, видозмінили поняття суб'єкта пізнання, надавши йому соціально-культурного й історичного вимірів. Вони обґрунтували діалектичний характер пізнання, його неперервність, поступовість, наступність, спростували ідею абсолютизації об'єкта й суб'єкта, істини, достовірності, об'єктивності та інших гносеологічних категорій. Варто зазначити, що діалектико-матеріалістичне тлумачення процесу пізнання справило великий вплив на розвиток класичної науки.

Ускладнення науки XX ст., посилення її впливу на життя соціуму, підвищення відповідальності вчених за долю людства змусило філософів переглянути й розширити уявлення про зміст, методологію та мету пізнавальної діяльності.

Достатньо повно сутність кризи та суперечності класичної гносеології підмітив німецький філософ Е. Гуссерль (1859–1938). У роботі «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» він обстоює думку про те, що новоевропейська наука нездатна допомогти нам у наших життєвих потребах. Прагнення до об'єктивності усуває з неї саме ті питання, які є важливими, доленосними для людини та людства. Наука про факти, пише мислитель, – формує людей, які турбуються лише про факти, побут, практичну користь. Але при цьому вони залишаються байдужими (індиферентними) до сенсожиттєвих параметрів людського буття. Таке розширення характеристик пізнавальної діяльності стало перехідним до *некласичного підходу* у розв'язанні гносеологічних питань.

Сучасні філософи (Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар, М. Фуко, П. Фейєрабенд, К. Поппер та інші) говорять про плюралізм (розмаїття) знання, необхідність здійснення його деконструкції, наближення до життєвого світу людини, коригування з цілями й метою існування людства.

Як зауважив французький філософ Ж.-Ф. Ліотар, в інформаційну еру знання, а отже, й наука, меркантилізуються (набувають прагматичного виміру, розглядаються з корисливої точки зору). Наука, істина, знання можуть бути елементами ідеологічного, політичного, економічного впливу.

Зважаючи на це, вітчизняний філософ С. Кримський неодноразово підкреслював, що сьогодні наука не є ексклюзивною системою цінностей, а потребує врахування духовного досвіду цивілізації. При цьому обмеженість науки виявляється не лише при розв'язанні соціокультурних питань. Новітня наука спрямована на вивчення складних, нелінійних, нерівноважних, хаотичних процесів і систем. За цих умов вона часто втрачає об'єктивність, а результат нерідко залежить від обраного методу, методики обрахунків, залучених технологій, приладів і т. п.

Це змушує розглянути як базові для теорії пізнання такі категорії, як «*суб'єкт*» і «*об'єкт*». Суб'єкт – це той, хто пізнає. Ним може виступати людина, група дослідників, суспільство. Об'єкт – це ті предмети і явища світу, на які спрямований процес пізнання. Об'єктом пізнання може виступати як фрагмент дійсності, так і людина та суспільство. Тобто об'єкт і об'єктивність, суб'єкт і

суб'єктивність – це не тотожні пари понять. Відомий вітчизняний вчений, академік П. Копнін писав, що «суб'єкт» і «об'єкт», як парні категорії, виражають єдність протилежностей, подолання яких можливе лише під час предметно-практичної діяльності. Зазвичай, під суб'єктом пізнання розуміють саму людину і навіть людство, тоді як об'єктом є доступна сприйняттю суб'єкта реальність (природа, внутрішній світ людини, мислення тощо). Тобто, суб'єкт і об'єкт діалектично взаємопов'язані й поєднуються в процесі суспільно-історичної практики. Вони не існують одне без одного, а їхня взаємодія визначає *суспільний* та *конкретно-історичний характер* пізнавального процесу. Адже на кожному етапі розвитку суспільство має відповідний рівень пізнавальних і когнітивних засобів, а також цілі дослідження, які залежать від суспільних потреб.

В історії філософії розуміння співвідношення об'єкта й суб'єкта пізнання змінювалося залежно від суспільного розвитку та науково-технічного прогресу.

Розглянемо спочатку *підходи до визначення суб'єкта пізнання*.

Антропологічний суб'єкт. Суб'єкт пізнання ототожнюється з людиною, для якої пізнавальна діяльність є однією з форм життєдіяльності. Цю концепцію підтримували Ж. Ламетрі, Л. Фейєрбах, Л. Бюхнер, Ж. Піаже та ін. мислителі.

Трансцендентальний суб'єкт. Свого часу ще Арістотель у «Нікомаховій етиці» писав, що знання – це те, що існує з необхідністю, а отже, вічно. Причиною загальності, істинності знання давньогрецький мислитель вважав існування трансцендентального (відокремленого від людини) суб'єкта – Бога. Навіть в епоху Нового часу більшість філософів об'єктивність наукового знання також пояснювали на основі припущення щодо універсальної сутності суб'єкта пізнання. Так, *Р. Декарт* основою пізнання вважав діяльність *res cogito* (субстанція, що мислить); *І. Ньютон* писав про Бога як першорух світу, який надав Універсуму закони; *І. Кант* вказував на трансцендентальний суб'єкт як на систему загальних і необхідних апіорних форм категоріального синтезу; *Г. Гегель* сформував концепцію абсолютного суб'єкта, до якого має долучитися дослідник, якщо бажає розкрити істинну сутність процесів і явищ. У сучасній філософії концепція трансцендентального суб'єкта розробляється представниками феноменології. Її

засновник *Е. Гуссерль* закликав усунути із концепції суб'єкта психологічні, індивідуальні, соціокультурні та інші аспекти й розглянути суб'єктивність як феномен, як одну з форм буття.

У ХХ ст. набула поширення *концепція соціально-історичної сутності суб'єкта пізнання (К. Маркс)*. Вона розглядала людину не лише як сукупність біологічних чи психологічних рис, а й помістила її в соціокультурний, ціннісно-смысловий, історичний контексти. Внаслідок цього суб'єкт пізнання (який вже не зводиться до конкретної особистості) виявляється спрямованим не на досягнення вічних, незмінних, абсолютних істин, а на предметно-практичну, перетворюючу діяльність. Тому знання зберігає емоційне й ціннісне навантаження, через що його істинність завжди відносна. Абсолютна істина постає не як приналежна Богу чи Абсолютній Ідеї, а як напрям, ідеал, мета пізнання.

На розглянутій вище концепції ґрунтується уявлення про *наукове співтовариство як суб'єкт пізнавальної діяльності (Т. Кун, Р. Мертон, К. Поппер)*. Представники цього підходу вказують на те, що наукове співтовариство виступає єдиним способом подолання обмеженості окремо взятого індивіда. Утверджені у співтоваристві норми, принципи, ідеали забезпечують історичність, універсальність, об'єктивність процесу пізнання; вони гарантують правильність вибору й застосування методів, пов'язують науку з суспільними цінностями та завданнями, трансформують критерії істинності тощо.

Проаналізовані вище підходи до тлумачення суб'єкта пізнання вказують на низку проблем методологічного, аксіологічного й соціокультурного характеру. Як бачимо, вони зв'язані з проблемою адекватного визначення того, хто пізнає, а також критеріїв довіри до його діяльності та отриманих результатів.

Не менш складним і важливим є завдання визначення того, що є, чи може бути *об'єктом пізнавальної діяльності*, та як він зв'язаний із суб'єктом. Адже саме розуміння взаємодії суб'єкта й об'єкта пізнання є першою і найважливішою передумовою пізнання.

Античні мислителі вказували на те, що предметом пізнання може виступати лише незмінне, сутнісне, вічне. Пошуки Парменідом, Платоном, Р. Декартом, Г. Гегелем першооснови світу були спрямовані на виявлення істинно суцього Буття, яке існує

незалежно від суб'єкта. Матеріалістична традиція при розв'язанні цього питання розглядає об'єкт як основу емпіричного досвіду. Побудовані на його основі гіпотези, теорії, концепції застосовуються й змінюються відповідно до соціокультурних та історичних реалій під впливом предметно-практичної діяльності суб'єкта.

Але розвиток науки (особливо теоретичної) у XVIII–XIX ст. змусив переглянути названі підходи. Введення в науковий обіг понять і об'єктів, аналогів яких не існує в природі (миттєва швидкість, абсолютно чорне тіло, ідеальний газ та ін.) дало змогу висунути ідею, що предметом дослідження є не дійсність дана сама по собі, а її модифікована, ідеалізована копія, модель.

Уперше найбільш чітко цю проблему висловив І. Кант. На його думку, дослідник *конструює об'єкт* дослідження. Продовжуючи ідеї німецького філософа, англійський мислитель К. Поппер запропонував розглядати знання як особливий безсуб'єктний світ, що має власні закони розвитку і функціонування.

У сучасній філософії властивості об'єкта вважаються похідними від залучених у процесі пізнання *мовних схем*, конструктів, понять, категорій. Тобто світ даний досліднику лише через ту чи іншу концептуальну систему мови. Американський філософ і логік У. Куайн назвав їх «мовними онтологіями». Мова є інструментом пізнання; вона розширює пізнавальні можливості людини, визначає структуру її діяльності. Окрім цього, саме в мові знімається протистояння суб'єкта та об'єкта пізнання, досягається їхній діалог та багатоманітність взаємодії.

13.2. Методи і форми наукового пізнання

Сказане вище стосувалося пізнання загалом: як на побутовому, так і на науковому рівнях. У подальшому зупинимось на виокремленні особливостей наукового знання, оскільки воно є найбільш рафінованою, раціональною, легітимною формою знань. Загалом, *знання* – це результат взаємодії людини з навколишнім середовищем, який виявляється у вигляді відчуттів, мислених образів, понять, категорій, законів тощо. Отримані людиною знання існують у вигляді традицій, легенд, міфів, казок.

Філософський напрям, який вивчає знання як особливий феномен людського буття, називається *епістемологія* (від грец. *epistem* –

знання). Для епістемології важливим є аналіз співвідношення «об'єкт – знання». Від епістемології слід відрізнити *гносеологію* (теорію пізнання), яка зосереджує увагу на протиставленні «об'єкт – суб'єкт».

Гносеологія має вузлу сферу застосування. Вона охоплює проблеми істинності, обґрунтованості, логічної несуперечливості знань, розглядає питання їхньої соціокультурної зумовленості тощо. Гносеологію можна визначити як теорію наукового пізнання.

Процедура отримання наукового знання супроводжується не лише розробленням складних, вивірених процедур, методик, норм, а й потребує надійної професійної, експертної та соціокультурної оцінки. До *особливостей наукового знання* належать: 1) логічне обґрунтування; 2) достовірність; 3) здатність до формалізації; 4) системність; 5) відкритість до критики. Ці та інші властивості роблять наукове знання невіддільним від методів його отримання.

Метод – це система принципів, правил і прийомів підходу до вивчення явищ та закономірностей природи, суспільства й мислення; шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні; прийом теоретичного дослідження чи практичного втілення результатів пізнавальної діяльності. Методи виражають зв'язок суб'єкта та об'єкта пізнання, розкривають систему їхньої взаємодії. Тому часто методи характеризують як систему регулятивних принципів і правил пізнавальної, практичної й теоретичної діяльності, вироблених суб'єктом на основі дослідження об'єкта. Сказане означає, що важливою складовою, основою науки як особливої форми духовно-теоретичної діяльності є *методологія* – вчення про методи, способи і форми організації наукової діяльності. *Методологія* розкриває способи побудови, структуру й принципи обґрунтування знання.

У науковому пізнанні виділяють два рівні: *емпіричний і теоретичний*. Кожен рівень має власні методи, форми пізнавальної діяльності, а також способи оброблення, систематизації й обґрунтування отриманих знань. При цьому їх розмежування не є абсолютним. Кожен реальний акт пізнання є діалектичною єдністю емпіричного, теоретичного й практичного. В. Ленін писав, що справжній шлях пізнання істини та об'єктивної реальності – це шлях від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього

до практики. Тобто від відчуттів, сприйняття та уявлення (чуттєве пізнання) до понять, суджень і умовиводів (раціональне пізнання).

До *емпіричного рівня* відносять методи, прийоми, форми пізнавальної діяльності, які є безпосереднім результатом практики. Для цього етапу пізнання важливим є виокремлення об'єкта дослідження та систематизація знань про нього.

Методи виокремлення й дослідження емпіричного об'єкта:

а) спостереження; б) опис; в) порівняння; г) вимірювання; д) експеримент; є) моделювання.

Спостереження – дослідницька процедура, яка полягає в цілеспрямованому сприйнятті об'єктів, явищ і процесів. До основних характеристик спостереження належать:

- 1) активність суб'єкта пізнання;
- 2) технічна оснащеність (підвищення точності та розширення меж спостереження);
- 3) репрезентація результатів (таблиці, поняття, схеми тощо);
- 4) невтручання в явище чи процес, який вивчається (на відміну від експерименту);
- 5) теоретична зумовленість (теорія визначає напрямок та методологію спостереження).

Опис – це отримання й представлення емпіричних даних у якісних термінах. На перших етапах виникнення наук, більшість із них мали описовий характер (фізика, ботаніка, географія, зоологія та ін.). У сучасній науці способи опису й спостереження постійно вдосконалюються, а тому вони залишаються важливими компонентами методології.

Вимірювання – це спосіб надання кількісним характеристикам об'єкта, що вивчається, властивостей чи відношень. Вимірювання передбачає:

- 1) об'єкт (величина вимірювання);
- 2) метод (метрична система, шкала);
- 3) результат (те, що підлягає подальшій інтерпретації).

Вимірювання є однією із найскладніших процедур у сучасній науці, оскільки, наприклад, при дослідженні мікроскопічних об'єктів процедура вимірювання впливає на стан системи, змінюючи її параметри.

Експеримент – загальнонауковий метод, який полягає у дослідженні явищ і процесів у спеціально створених умовах. На відміну

від спостереження, експеримент передбачає ізоляцію об'єкта вивчення, створення сприятливих умов для детального аналізу деяких його властивостей.

Структура експерименту:

- 1) суб'єкт (експериментатор);
- 2) об'єкт;
- 3) обставини експериментування (умови часу й місця, технічні засоби, теоретичне підґрунтя).

Моделювання – це загальнонауковий метод, який передбачає дослідження не конкретного об'єкта, а його замісника (моделі, образу). Модель вважається правильною, якщо її властивості збігаються з тими властивостями оригіналу, які досліджуються.

Етапи моделювання:

- 1) побудова моделі;
- 2) вивчення моделі;
- 3) екстраполяція (поширення отриманих даних на об'єкт-оригінал).

З розвитком комп'ютерних та інформаційних технологій моделювання значно розширило межі своєї функціональності та застосовності.

На основі цих методів дослідження формують відносно стійкі уявлення про світ – *факти*. Істинність фактів встановлюється безпосередньо, досвідним шляхом. Кожен науковий факт вчені прагнуть пояснити теоретично. Окрім цього, в сучасній науці більшість фактів є теоретично прогнозованими. Тобто емпірична діяльність суб'єкта не хаотична, а є історично зумовлена, залежить від залученої теорії та раніше отриманих відомостей про світ.

Очевидно, що наукове пізнання не обмежується констатацією фактів. Тому важливе значення мають ***методи обробки і систематизації фактів***: а) аналіз і синтез; б) індукція, дедукція; в) аналогія; г) класифікація та ін. Ці методи називають також загальнологічними методами пізнання.

Аналіз – логічний прийом, який полягає в уявному розчленуванні предмета дослідження на складові елементи (властивості, відношення, параметри тощо) з метою їх детального вивчення. Виконання аналізу супроводжується здійсненням *синтезу*, коли знання про частини предмета чи явища залучають до їх комплексного, цілісного сприйняття.

Індукція – це форма мислення, в якій висновок про загальне робиться на основі знання про часткове. Індукція ґрунтується на існуванні причинно-наслідкової залежності між частковим і загальним. Тому індуктивний висновок завжди ймовірний.

Дедуція – це форма мислення, яка передбачає неухильне дотримання законів логіки під час переходу між думками в процесі міркування. Інколи дедуцію визначають як шлях думки від загального до часткового. Висновок, отриманий дедуктивним шляхом, завжди достовірний. У науковому пізнанні індукція й дедуція взаємозв'язані. Індукція розширює наявне знання, дає змогу висувати гіпотези, припущення, версії, тоді як дедуція спрямована на систематизацію існуючих знань, створення теорій та їх обґрунтування.

Аналогія – це вид умовиводу, застосування якого дає змогу зробити висновок про властивості досліджуваного об'єкта на основі його схожості з іншими предметами чи явищами. Наприклад, модель атома Резерфорда–Бора була побудована аналогічно до планетарної системи.

Класифікація – це розподіл предметів якого-небудь виду на взаємопов'язані класи відповідно до певного критерію чи ознаки. Здійснення класифікації виявляє глибинні, неочевидні на перший погляд зв'язки між об'єктами, дає змогу формулювати узагальнені висновки щодо предмета дослідження. Результатом залучення методів оброблення й систематизації фактів є формулювання *гіпотез та емпіричних законів* (припущень, версій тощо).

Зрозуміло, що емпіричні факти не проникають глибоко в сутність речей, явищ і процесів, а дають змогу сформулювати поверхове уявлення про їхню структуру, виявити деякі причинно-наслідкові залежності, висунути первинні гіпотези. Тобто, емпіричний рівень пізнання дає змогу досліднику сформулювати лише ймовірнісне знання про об'єкт. Більш глибоке освоєння дійсності можливе лише за умови залучення методів теоретичного пізнання, які вимагають абстрагування від несуттєвих властивостей об'єктів.

Через це першим етапом *теоретичного рівня пізнання* є побудова *ідеалізованого об'єкта*, який у подальшому дослідженні замінює реально існуючу предметну дійсність. Наприклад, такі

поняття як матеріальна точка, абсолютно чорне тіло, ідеальний газ, маса та інші є результатами ідеалізації. Теоретичне пізнання втрачає з дійсністю безпосередній зв'язок. З одного боку, це дає змогу здійснити цілісне дослідження предмета, а з іншого – ставить питання про критерії істини. Усвідомлюючи проблемність цієї ситуації, В. Ленін писав, що правильне мислення не відходить, а наближається до істини. Тому абстракції, утворені на основі наукових фактів, не лише не спотворюють істинної природи явищ, а навпаки – глибше, точніше, повніше її відображають, дають змогу прогнозувати, бачити в об'єкті те, що не дано безпосередньою емпіричному спогляданню.

Отже, для теоретичного пізнання важливим є створення ідеалізованого об'єкта та побудова теоретичного знання.

Методи створення ідеалізованого об'єкта: а) абстрагування; б) формалізація; в) ідеалізація; г) математичне моделювання.

Результатом застосування цих методів є формулювання *принципів, ідей, аксіом, постулатів* тощо, які визначають напрями теоретизування та обумовлюють методику емпіричних досліджень.

Методи побудови теоретичного знання: а) дедуктивні (аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний); б) історичні (конкретно-історичний, абстрактно-історичний); в) системні.

Наукове знання, яке будується *аксіоматичним методом* є дедуктивною системою, в якій весь зміст теорії може бути виведений з її початкових положень – аксіом (твердження, істинність яких не піддається сумніву). *Гіпотетико-дедуктивний метод* передбачає існування сукупності гіпотез і множини емпіричних фактів, між якими встановлюється складна система взаємодії та взаємозалежності.

Історичний підхід, на відміну від попереднього, орієнтується на вивчення особливостей виникнення, формування та розвитку об'єкта дослідження. Широко застосовується в мовознавстві, геології, астрономії, психології та інших науках, які вивчають складні, розтягнені в часі процеси. В основі групи *системних методів* лежить поняття системи – упорядкованої, структурованої сукупності елементів. Системний підхід ґрунтується на таких принципах:

1) системний об'єкт – це сукупність елементів, пов'язаних між собою скінченною множиною структурно-функціональних залежностей;

2) функціонування системи залежить і може бути поясненим лише з урахуванням її структурної організації;

3) структурна організація системи може бути інтерпретована на інших об'єктах-моделях.

Результатом застосування цих методів є оформлення знання у вигляді наукових проблем, гіпотез, теорій, концепцій.

Проблема – це питання чи комплекс питань, які об'єктивно виникають у процесі наукового пізнання.

Гіпотеза – це наукове припущення, істинність якого не встановлена. Гіпотези є джерелом розвитку наукового знання, оскільки вони дають можливість передбачати деякі явища та їхні властивості.

Теорія – це вища форма організації наукового знання. Вона дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві зв'язки предметів і явищ. Теорія є найбільш розвиненою формою наукового знання, оскільки вона дає адекватне відображення об'єктивного світу, спрямовує наукові пошуки, передує практиці. Достовірність теорій лише в незначних випадках можна перевірити на практиці. Тому їх істинність визначають через методи *верифікації* (встановлення відповідності з досвідними даними та науковими фактами), *фальсифікації* (виявлення суперечливих моментів теорії, перевірка її на нових даних), *редукції* (зведення до простих, вже відомих фактів, аксіом, положень), *логічного й математичного доведення* та інші.

Розглянуті вище методи і форми наукового пізнання взаємопов'язані та доповнюють одне одного. В комплексі вони дають змогу максимально наблизитися до пізнання істини, яка є ідеалом і метою пізнавального процесу.

13.3. Істина як ідеал і мета пізнання

Питання, пов'язані з істиною, достовірністю знань, відповідністю їх дійсності окреслюють одну з традиційних і постійно актуальних філософських і наукових проблем.

Що таке істина? Чи існує вона? Які її критерії та як вони змінюються? Чи може людина володіти абсолютним знанням про світ? Ці та інші питання невблаганно постають перед кожним у процесі пізнання Універсуму. І зовсім не важливо, що нас цікавить – закон гравітації чи можливість життя на Марсі, структура речовини чи сенс людського буття, Істина в будь-якому випадку розглядається як мета, ідеал і кінцевий пункт пізнавальної діяльності. Саме прагнення до істини, до повного цілісного знання змушує дослідників рахуватися зі складними пізнавальними процедурами, методами, методиками, прийоми. Наприклад, для того, щоб визначити вік планети Земля потрібно залучити математичний і фізичний апарати, виконати значну кількість проміжних експериментів і обрахунків. Отже, істина – це не тільки бажаний результат пізнання та освоєння світу, але й його напрямна лінія, процес, особливий спосіб буття людини.

Від часів Демокріта, Арістотеля й Платона у філософії не вщухають суперечки з приводу сутності істини, її критеріїв та застосовності до реального пізнавального процесу. Адже, істина межує із брехнею, оманною, помилкою, оскільки вона теж суб'єктивна за формою. Проте атрибутом істини, її невід'ємною характерною особливістю є об'єктивність змісту, відповідність дійсності, узгодженість з фактами, попереднім знанням і досвідом. Об'єктивність істини не означає, що вона є елементом об'єктивного світу. Істина є теоретичною формою розв'язання суперечностей між суб'єктом і об'єктом пізнання. Будучи результатом суб'єктивної діяльності людини, вона у своєму змісті відтворює об'єктивно існуючу реальність, і тому є незалежною від неї.

Найбільш надійним критерієм істини вважають практику. *Практика* – це суспільно-історична, матеріальна, чуттєво-предметна діяльність, спрямована на перетворення природи, суспільства й самої людини. Вона є і джерелом пізнання, і його рушійною силою, і кінцевою метою. В історії філософії значення набули кореспондентська (класична) та когерентна концепції істини. Коротко зупинимось на них.

Класична теорія істини була запропонована Арістотелем. На його думку, надійним критерієм істини є відповідність думки, ідеї, закону дійсності, реальності. Наприклад, істинність законів класичної

механіки (закони І. Ньютона) була підтверджена експериментальним шляхом. Водночас безсумнівною є обмеженість кореспондентного підходу. Як стало відомо наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., очевидність не завжди є показником істини. Нерідко істина глибоко вкорінена в сутність явищ і процесів та не проявляється на рівні феноменів. Так, відкриття кривизни Всесвіту не узгоджується з відчуттям тривимірності простору й одновимірністю часу; а емпірична очевидність причинно-наслідкового зв'язку не відповідає вимогам квантової фізики тощо.

Ще в епоху Середньовіччя було запропоновано розмежовувати *абсолютну і відносну істини*. Абсолютна істина доступна лише Богу. Людина наближається до неї з розширенням досвіду, знань, практики тощо. Завершеного вигляду уявлення про взаємозв'язок абсолютної і відносної істини набуло в роботах представників діалектичного матеріалізму. Зокрема, В. Ленін, ведучи полеміку з представниками емпіріокритицизму, з цього приводу писав, що кожна теорія є відносною істиною, але, будучи тисячі разів підтверджена практикою, вона набуває об'єктивного змісту, вміщуючи в собі зерно абсолютної істини. Тобто абсолютна істина є сумою відносних істин. У ХХ ст. теорія еволюціонізму (А. Бергсон), концепція фальсифікації та верифікації (К. Поппер), теорія науково-дослідницьких програм (І. Лакатос), наукових революцій (Т. Кун) підтвердили гіпотезу про діалектику абсолютної і відносної істини в пізнавальному процесі.

Утвердження *когерентної концепції істини* пов'язують з іменем французького математика А. Пуанкаре. Виходячи з ідеї системності наукового знання, він запропонував тлумачити істину як процес і результат домовленості, якого досягає наукове співтовариство з приводу тієї чи іншої проблеми. В основі дискусії завжди лежать емпіричні дані, наукові концепції, теорії, факти, гіпотези; нерідко аргументами тут виступають правові чи соціокультурні аспекти.

У ХХ ст. з розвитком гуманітарних наук когерентний підхід виявився більш продуктивним під час розв'язання непростих соціальних, політичних, економічних проблем. Однак не слід думати, що в точних науках він не застосовний. Складні, неоднозначні, відірвані від емпіричної реальності теорії потребують детального аналізу, міждисциплінарного діалогу, вибору варіантів тощо.

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ

Агностицизм – філософська установка, згідно з якою неможливо довести відповідність наших знань дійсності, якщо вони виходять за межі відчуттів.

Гносеологія – філософське вчення, в якому досліджується пізнавальний процес з точки зору співвідношення суб'єкта й об'єкта пізнання, аналізується проблема істини та її критеріїв, вивчаються форми й методи пізнавальної діяльності. Традиційно, гносеологію визначають як теорію пізнання.

Епістемологія – філософське вчення, в якому вивчається будова, структура, розвиток і функціонування знання. Основні проблеми епістемології зосереджуються навколо аналізу опозиції «об'єкт – знання». Інколи термін «епістемологія» ототожнюють із терміном «гносеологія».

Знання – отримана певним способом (методом), соціально значима інформація, яка є упорядкованою та оформленою відповідно до деяких норм.

Істина – відповідність людських знань дійсності. Істина фіксує об'єктивний зміст знання, а також визначає межі його застосування.

Метод – спосіб побудови й обґрунтування істинності знання; сукупність прийомів (алгоритм) теоретичного чи практичного освоєння дійсності. В науці під методом розуміють шлях наукового дослідження, який охоплює цілісну систему операцій, правил і норм наукового пошуку.

Методологія – вчення про методи дослідження, а також способи організації теоретичної й практичної діяльності людини. Розрізняють філософську, загальнонаукову методологію та методологію конкретних наук.

Об'єкт пізнання – те, на що направлена активність суб'єкта пізнання (людини).

Освоєння – це духовно-теоретичне, духовно-практичне та матеріально-практичне осмислення світу, виражене у формі міфів, мистецтва, філософії, науки тощо.

Пізнання – процес отримання знань; діяльність суб'єкта пізнання, спрямована на здобуття обґрунтованих даних про світ.

Раціональне пізнання – це вищий ступінь пізнання людиною світу, в якому здійснюється перехід від відчуттів і уявлень до понять, суджень та умовиводів як форм абстрактного мислення.

Скептицизм – філософська концепція, в якій піддається сумніву можливість достовірного пізнання світу й існування надійного критерію істини.

Суб'єкт пізнання – носій діяльності, свідомості й пізнання. Зазвичай, суб'єктом пізнання виступає людина.

Чуттєве пізнання – це вихідний ступінь пізнання людиною матеріального світу, який ґрунтується на спогляданні предметів і явищ дійсності. Здійснюється у формі відчуттів, сприйняття і уявлення.

Завдання для самоконтролю

1. Всесвіт безкінечний і людина ніколи не зможе пізнати його до кінця. Скажіть, чи це означає, що світ непізнаваний.
2. Назвіть представників агностицизму у філософії Нового часу; поясніть чи збігаються їхні погляди з ідеями скептиків Античності.
3. Зіставте зміст термінів «знання» та «інформація». Чи погоджуєтесь ви з думкою, що основною цінністю сучасного суспільства є наукове знання?
4. Відомо, що в процесі пізнання одні теорії змінюються іншими, хоча предмет дослідження залишається тим самим. Поясніть, які закономірності пізнавального процесу характеризує це явище.
5. Проаналізуйте такі висловлювання. Скажіть, яке з них, на ваш погляд, можна прийняти як визначення. Відповідь поясніть:
 - а) істина – це логічно несуперечливе знання про світ;
 - б) істина – це знання, яке відповідає чуттєвим даним;
 - в) істина – це очевидне положення;
 - г) істина – це відповідність знань дійсності.
6. Спираючись на приклади з історії науки, опишіть співвідношення між абсолютною та відносною істинами. Чи погоджуєтесь ви з тезою, що істина завжди конкретна?
7. Поясніть, які загальнонаукові методи пізнання протиставляє Ф. Бекон: «Краще ділити природу на частини, ніж відволікатися від неї».
8. Назвіть методи емпіричного й теоретичного пізнання. Чим методи пізнання відрізняються від засобів пізнання та форм знання?

9. Американський соціолог науки Р. Мертон виділив такі цінності наукової діяльності: універсалізм, безкорисливість, колективізм та організований скептицизм. Скажіть, чи можливе, на ваш погляд, їхнє неухильне дотримання в процесі наукової діяльності.

10. А. Ейнштейн писав, що інтуїтивним висновкам, які базуються на безпосередньому спостереженні, не завжди можна довіряти. Поясніть, що, на вашу думку, мав на увазі видатний німецький фізик.

Список рекомендованої літератури

Основний

1. *Алексеев П. В.* Философия: учеб. [для вузов] / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 4-е изд. – М. : Велби, 2007. – С. 183–234, 242–245, 261–284, 345–362, 370–422.

2. *Введение в философию: учеб. пособие [для вузов] / [Э. А. Араб-Оглы, В. Г. Борзенков, П. П. Гайденок и др.]; рук. автор. кол. И. Т. Фролов.* – 3-е изд. – М. : Республика, 2004. – С. 452–472.

3. *Канке В. А.* Философия. Исторический и систематический курс: учеб. [для вузов] / В. А. Канке. – 3-е изд. – М. : Логос, 2002. – С. 167–193.

4. *Філософія: навч. посіб. / Є. М. Причепій, А. М. Черній, В. Д. Гвоздецький [та ін.].* – К. : Академія, 2001. – С. 292–316. – (Альма-матер).

5. *Спиркин А. Г.* Философия: учеб. / А. Г. Спиркин. – 2-е изд. – М. : Гардарики, 2003. – С. 378–474.

6. *Философия: учеб. [для вузов] / под ред. В. В. Миронова.* – М. : Норма, 2005. – С. 555–632.

7. *Філософія: підруч. / [Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін.]; за ред. І. В. Надольного.* – 3-е вид. – К. : Вікар, 2003. – С. 261–335.

Додатковий

8. *Дротянко Л. Г.* Фундаментальне та прикладне знання як соціокультурна і праксеологічна проблема: монографія / Л. Г. Дротянко. – К. : Четверта хвиля, 1998. – С. 94–170.

9. *Копнин П. В.* Введение в марксистскую гносеологию / П. В. Копнин. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 46–57, 126–148.

10. *Кримський С. Б.* Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К. : ПАРАПАН, 2003. – С. 84–93, 148–168.
11. *Микешина Л. А.* Философия науки: учеб. пособие / Л. А. Микешина. – М. : Прогресс-Традиция, 2005. – С. 27–45, 58–73, 150–165, 225–239, 275–317.
12. *Новая философская энциклопедия*: в 4 т. / под ред. В. С. Степина. – М. : Мысль, 2001. (См. ст. «Знание», «Истина», «Метод», «Методология», «Наука», «Познание».)
13. *Рузавин Г. И.* Методы научного исследования / Г. И. Рузавин. – М. : Мысль, 1975. – С. 7–25.

Першоджерела

14. *Гадамер Г.-Г.* О круге понимания // Актуальность прекрасного: пер. с нем. / Г. Гадамер. – М. : Искусство, 1991. – С. 72–91.
15. *Гегель Г.* Феноменология духа: пер. с нем. / Г. Гегель. – М. : Наука, 2000. – С. 19–24, 29–36, 46–48.
16. *Гейзенберг В.* Шаги за горизонт: пер. с нем. / В. Гейзенберг. – М. : Прогресс, 1987. – С. 328–342.
17. *Куайн У.* Слово и объект: пер. с англ. / У. Куайн. – М. : Логос, 2000. – 386 с.
18. *Мир философии.* Книга для чтения: в 2 ч. Ч. 1. Человек, общество, культура / сост.: П. С. Гуревич, В. И. Столяров. – М. : Политиздат, 1991. – С. 479–484, 486–494, 499–500, 505–508, 530–531, 610–612, 616–624, 629–634, 658–659.
19. *Поппер К.* Объективное знание. Эволюционный подход: пер. с англ. / К. Поппер. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – С. 108–109, 116–120.
20. *Фейерабенд П.* Против методологического принуждения: пер. с нем. / П. Фейерабенд. – М. : Наука, 1986. – С. 127–135.
21. *Філософія.* Хрестоматія: навч. посіб. / за ред. Л. Г. Дротянко, О. А. Матюхіної, В. І. Онопрієнка. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. – С. 146–156.